

Boriss Sokolov

MIHHAIL BULGAKOV

MEISTER, GEENIUS, ISIKSUS

Vene keelest tõlkinud Elle Vaht

Tõlgitud autori käsikirjast

Tõlkija Elle Vaht
Toimetaja Mari Tuuling
Kujundaja Kadi Pajupuu
Küljendaja Erje Hakman

Raamatu ilmumist toetas Eesti Kultuurkapital

Fotod autori kogust

Tõlge eesti keelde © Elle Vaht ja kirjastus Argo, 2023
Kõik õigused kaitstud

ISBN 978-9916-704-28-8

www.argokirjastus.ee

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

Sisukord

Eessõna	7
1. PEATÜKK. Muretu noorus. Veel mitte kirjanik	9
2. PEATÜKK. Semstvoarstina Smolenski pärapõrgus	35
3. PEATÜKK. Selles kauges kodusõjas	47
4. PEATÜKK. Pooleteise aasta pikkune teekond Vladikavkazist Moskvasse	84
5. PEATÜKK. Ainus amet. Bulgakov 20. aastate Moskvas	95
6. PEATÜKK. Suur tsoon. Bulgakov 30. aastate Moskvas	258
7. PEATÜKK. „Meistri ja Margarita” lugu. Loojangust päikesetõusuni	342
8. PEATÜKK. Viimased päevad. Lahkumine	433
Järelsõna	445
Kronoloogia	446
Lühike bibliograafia	483

Eessõna

Mihhail Afanasjevitš Bulgakov on üks silmapaistvamaid suurkujusid nii vene kui ka maailmakirjanduses. 1920. ja 1930. aastate vene kirjanike seas on ta võib olla isegi populaarseim.

Valdav osa Bulgakovi teoseid on ühel või teisel määral autobiograafilised. Kirjanik ühendas omaenda eluloo fakte lausa barokse fantaasialennuga. Lisaks veel tuhanded Bulgakovi enda poolt loetud raamatud, mille ta oma romaanides, jutustustes ja näidendites geniaalselt ümber mõtestas. Kirjanduslike laenude uudne tõlgendamine aitab mõista kirjaniku enda vaateid. Ja äratuntavad kaasaegsed tegelaskujud võimaldavad avada Bulgakovi eluloo lugemata lehekülgi. Oma teostes tõlgendab Bulgakov omaenda eluloo fakte ajastu sündmuste kaudu.

Lisaks kirjandusteostele jäi Bulgakovist maha palju materjale, mis võimaldavad rekonstrueerida tema elulugu. Need on kirjaniku päevik aastatest 1923–1925, mille Bulgakov omal ajal põletas, kuid mis hiljem elustus nagu fooniks tuhandest KGB arhiivide sügavusest; kirjad ja dokumendid, sõprade ja tuttavate kirjad ja päevikud, samuti nende mälestused. Siinkohal tuleks eriti esile tõsta kirjaniku kolmanda naise Jelena Sergejevna Bulgakova (sündinud Nürenberg) päevikut, tänu millele on Mihhail Afanasjevitši kolmekümnendate aastate elu väga hästi dokumenteeritud. Palju vähem kirju ja

päevikuid on säilinud aastatest 1910–1920, mis hõlmavad revolutsiooni ja kodusõja kõige olulisemat perioodi. Mis puudutab Bulgakovi varajasemat elu aastatel 1890–1900, siis selle kohta on säilinud nii üsna ulatuslik dokumentaalne materjal kui ka mahukas kirjavahetus ning Mihhail Afanasjevitši sugulaste ja sõprade mälestusi.

1.

Muretu noorus. Veel mitte kirjanik

Mihhail Afanasjevitš Bulgakov sündis 3. (15.) mail 1891. aastal Kiievis (kuni 19. jaanuarini (1. veebruarini) 1918. aastal on kõik Bulgakovi elulooga seotud kuupäevad antud vana Juliuse kalendri järgi). Selle kohta on Kiievi-Podolski Ristiülendamise kiriku meetrikaraamatus säilinud sissekanne: „Tuhande kaheksasaja üheksakümne esimese aasta kolmandal mail sündis ja kaheksateistkümnendal ristiti Mihhail. Vanemad: Kiievi Vaimuliku Akadeemia dotsent Afanassi Ivanovitš Bulgakov ja tema seaduslik naine Varvara Mihhailovna, mõlemad õigeusku. Mihhaili ristas 18. mail preester Matvei Butovski.”

Tulevase kirjaniku isa sündis 17. aprillil 1859. aastal Orjoli kubermangu külapreestri Ivan Avraamjevitš Bulgakovi peres, kelle naisest Olimpiada Ferapontovna koos Kiievi Vaimuliku Akadeemia korralise professori Nikolai Ivanovitš Petroviga said Mihhaili ristivanemad.

Afanassi Bulgakov lõpetas 1885. aastal Kiievi Vaimuliku Akadeemia ja kaks aastat hiljem, olles kaitsnud magistritöö „Ülevaade metodismi ajaloost”, sai seal üldise tsiviilajaloo kateedri dotsendiks, 1889. aasta algusest viidi ta üle lääne usutunnistuste ajaloo ja analüüsi osakonda. Aastatel 1890–1892 õpetas Afanassi Ivanovitš ajalugu ka Kiievi aadlineidude instituudis ja 1893. aasta

oktoobrist määrati ta võõrkeelsete väljaannete siseriikliku tsensuuri Kiievi tsensoriks. 1896. aastal ülendati ta riiginõunikuks.

1. juulil 1890. aastal abiellus Afanassi Ivanovitš Karatšovi linna naiste progümnaasiumi õpetajanna Varvara Mihhailovna Pokrovskajaga. Varvara Mihhailovna sündis 5. septembril 1869. aastal Karatšovi Kaasani kiriku ülempreestri Mihhail Vassiljevitš Pokrovski peres. Tema ema Anfissa Ivanovna kandis neiupõlves perekonnanime Turbina, mille Bulgakov andis hiljem romaani „Valge kaardivägi” autobiograafilistele tegelastele.

Jumal õnnistas Afanassi Ivanovitši ja Varvara Mihhailovnat lastega. Mihhailil oli kuus õde-venda: Vera (1892), Nadežda (1893), Varvara (1895), Nikolai (1898), Ivan (1900) ja Jelena (1902). Suur pere sundis isa palju tööd tegema, sealhulgas võtma tsensorina lisatööd. Kuid samas oli Afanassi Ivanovitš teda tundvate inimeste ütluste kohaselt ka loomult töönarkomaan.

Tulevane kirjanik sündis Vozdviženskaja tänava majas nr 28, mis kuulus Ristiülendamise kiriku preestrile Matvei Butovskile, kes oli Mihhaili ristitud (praegu on see maja number 10). 1904. aastal asusid Mihhaili vanemad elama Iljinskaja ja Voložskaja tänava nurgale majja number 5/8, asudes korterisse Vaimuliku Akadeemia majas.

1900. aastal omandasid Bulgakovid Kiievi lähedal Butša külas suvila, kus veetsid suved. Kirjaniku õde Nadežda meenutas: „Loodus oli lopsakas. Lopsakus oli lilleaia, mille istutas ema, kes armastas väga lilli ... Lilleaed. Palju rohelist. Kastanid, istutatud ema enda kätega. Ja lapsed kasvasid üles vabaduses ja avaruses, kasutades kõiki looduse rõõme.” Tema sõnul ütles ema lastele: „Ma tahan teile kõigile tõelise hariduse anda. Ma ei saa teile anda kaasavara ega kapitali. Kuid ma saan anda teile ainsa kapitali, mis jääb teiega – see on haridus.”

1906. aastal üürisid Bulgakovid Andrejevski spuskil maja nr 13, mis sai aastateks nende pelgupaigaks ja mida miljonid lugejad teavad kui Turbinide maja. Praegu on seal Kiievi Mihhail Bulgakovi muuseum. „Valges kaardiväes” kirjeldas Bulgakov nostalgilise armastu-

sega oma kodu hubast, revolutsioonis pöördumatult kaduma läinud maailma: „Aastaid soojendas ja kantseldas söögitoa kahhelahi Aleksejevski spuski majas number 13 väikest Jelenkat, vanemat Alekseid ja päris tillukest Nikolkat. Kui sageli loeti kuumusest õhkuva ahjutruubi ääres „Saardami puuseppa”*, kell mängis gavotti, detsembri lõpus lõhnas alati kuuseokaste järele ja rohelistel okstel põlesid mitmevärvilised parafiinküünlad.”

Bulgakovide suhted samas majas elanud majaomaniku, arhitekt-insener Vassili Pavlovitš Listovnitšiga, ei laabunud. Nagu Bulgakovi esimene naine Tatjana Nikolajevna Lappa meenutas: „Nad (Listovnitšid – B. S.) ei sallinud Bulgakovit ja isegi pelgasid pisut. Nad ütlesid tema kohta „läbikukkunud arst”. Kogu aeg kurtsid: „Teist pole kunagi rahu ...”” Loomulikult ei meeldinud Vassili Pavlovitši perekonnale, kuidas teda „Valges kaardiväes” kujutati, seda enam, et raamatus Vassilissaks kutsutud tegelase prototüübi saatus oli traagiline. Vassili Listovnitš kas hukkus, üritades põgeneda praamilt, millega bolševikud 1919. aasta augusti lõpus Kiievis taganedes pantvange evakueerisid, või õnnestus tal jõuda Prõpjati äärde ja seejärel Konstantinoopolisse, kus ta palus ühist tuttavat perele edasi öelda, et nad ei püüaks teda leida. Igal juhul ei teadnud tema naine ja tütar tema saatusest kindlalt mitte midagi ega näinud teda enam kunagi.

1906. aasta sügisel haigestus Afanassi Ivanovitš surmavalt – tal diagnoositi nefroskleroos ehk neerukahjustus hüpertooniatõve viimases staadiumis ühes sidekoe vohamisega, mille tagajärjeks on ureemia ehk organismi raske enesemürgistus. Nefroskleroos võib olla ka pahaloomulise kasvaja tagajärg. Tänapäeva meditsiin oma diagnostika- ja ravivahenditega, olles varases staadiumis avastanud nefroskleroosini viiva haiguse, oleks suutnud päästa nii kirjaniku isa kui ka Mihhail Bulgakovi enda, kes suri üsna noores eas samasse haigusesse. Viimase võimalusena oleks Bulgakovite isa ja poja elu võinud pikendada neerusiirdamine. Kuid tollane meditsiin oli jõuetu, sest selliseid siirdamisi ei tehtud.

* Peter Romanovitš Furmani (1816–1856) romaan Peeter Suure noorusest ja ajast, mil Peeter oli Hollandis. *Tlk*

11. detsembril 1906. aastal omistati Afanassi Ivanovitšile kiiresti teoloogiadoktori kraad. Samal ajal esitas akadeemia nõukogu Pühale Sinodile taotluse anda talle korralise professori tiitel, mis rahuldati 8. veebruaril 1907. aastal. Järgmisel päeval esitas A. I. Bulgakov avalduse haiguse tõttu töölt vabastamiseks ja 14. märtsil ta suri.

Perele määrati 3000 rubla suurune aastapension. Dotsendina sai Afanassi Ivanovitš 1200 rubla ja sama palju ka tsensorina. Pärast isa surma Bulgakovite olukord materiaalses mõttes isegi paranes, ent muidugi ei suutnud see kaotusvalu vähimalgi määral leevendada.

18. augustil 1900 võeti Mihhail vastu II gümnaasiumi ettevalmistavasse klassi, mille ta lõpetas teise astme kiituskirjaga. 22. augustil 1901. aastal astus ta kuulsa Esimese Aleksandri gümnaasiumi esimesse klassi. Bulgakov jäädvustas selle „Valges kaardiväes” järgnevalt: „Saja kaheksakümne aknalise ja neljakorruselise hiiglasliku varjuna ümbritses paraadplatsi kolmest küljest Turbini gümnaasium. Kaheksa aastat oli Turbin selles hoones veetnud, kaheksa aastat oli ta kevaditi vahetundide ajal selle platsil ringi jooksnud, ja talviti, kui umbsed klassiruumid olid täis tolmu ja paraadplatsi kattis talvise õppeperioodi külm märg lumi, seda platsi aknast vaadanud ... Mööda lõputut koridori teisele korrusele, otsejoones hiiglaslikku, läbi klaaskupli langevat valgust täis vestibüüli liikus see rivi ... Puhtatõulisel argamakil, kes oli kaetud keiserlike monogrammidega sadulavaibaga, sööstis kergelt kiilanev suursugune Aleksander suurtükiväelaste ette, ratsut tagajalgadele sundides, särav naeratus näol ja kolmnurkne valge suletutiga üleskeeratud servaga kübar peas. Saates neile naeratuse naeratuse järel, täis salalikku sarmi, viipas Aleksander mõõgaga, osutades selle otsaga Borodino polkude poole, justkui näidates neid junkrutele. Borodino välju katsid kahurikuulide kerad ja kahesüallisel* löuendil mustas kauguses tääkide tume pilv.”

Kirjanik Konstantin Paustovski, kes õppis koos Bulgakoviga, meenutas: „Bulgakov oli minust vanem, kuid mäletan hästi tema kiiret taipu, halastamatut keelt, mida kõik kartsid, ning kindluse ja

* Sülla pikkus on umbes 2,13 m. Siin on kirjeldatud gümnaasiumis olnud maali keiser Aleksander I-st Borodino väljadel. *Tlk*

jõu tunnet – see oli tunda tema igas, isegi ebaolulises sõnas. Bulgakov oli tulvil nalju, väljamõeldisi, müstifikatsioone. Kõik see voolas vabalt, kergelt, sündis mis tahes põhjusel ... Peaaegu alati oli kaklejate esirinnas ulja püstnina gümnaasist, tulevane kirjanik Mihhail Bulgakov. Ta sööstis löömingusse kõige ohtlikumates olukordades. Võit järgnes talle ja kroonis teda tema enda sasitud juustest kuldse pärjaga. Vanema õppeastme tohmanid kartsid Bulgakovit ja püüdsid teda laimata. Pärast kaklust levitasid nad jutte, et Bulgakov võitles keelatud vahendi – metallist vööpandlaga. Keegi ei uskunud seda õelat laimu, isegi mitte inspektor Bodjanski ...” Kuid ükski neist tempudest ei toonud Mihhailile tõsisid probleeme.

8. juunil 1909. aastal sai Mihhail Bulgakov küpsustunnistuse. Talle anti kõrgeimad hinded ainult kahes õppeaines: piiblimis ja geograafias. Piibli tundmine tuli „Meistri ja Margarita” autorile kasuks. „Valges kaardiväes” ja selle põhjal kirjutatud näidendis „Turbinide päevad” tõi Bulgakov tegevuse Aleksandri gümnaasiumi hoonesse. Just seal asub suurtükiväepataljon, millesse tema kangelased vabatahtlikult astuvad. Bulgakov ei teeninud kunagi üheski suurtükiväepataljonis ja 1918. aasta detsembripäevadel ei asunud väeosa, kuhu ta vabatahtlikuna astus, Aleksandri gümnaasiumis. Kuid Mihhail Afanasjevitšil oli vaja oma armastatud romaani tegevuse kulminatsioon tuua just sellesse hoonesse, millega seostus nii palju eredaid ja haaravaid mälestusi.

Nadežda Afanasjevna Bulgakova kirjeldas 28. jaanuaril 1962. aastal kirjas K. G. Paustovskile oma vanema venna gümnaasiumiaegset lugemisringi: „Mihhail Afanasjevitši lemmikkirjanik oli Gogol. Ja Saltõkov-Štšedrin. Lääne kirjanikest Dickens. Tšehhovit loeti ja loeti üha uuesti, tsiteeriti lakkamatult, tema ühevaatuselisi näidendeid lavastasime mitu korda ... Lugesime Gorkit, Leonid Andrejevit, Kuprinit, Buninit, kogumikke Znanije. Dostojevskit lugesid kõik ... Lugesime lääne klassikuid ja tolleaegset uut lääne kirjandust: Maupassant, Maeterlinck, Ibsen ja Knut Hamsun, Oscar Wilde. Loeti dekadente ja sümboliste, vaieldi nende üle ja deklameeriti Solovjovi paroodiaid: „Las kroonlühtrid põlevad taevas, hauas on

pimedus”. Vaieldi poliitika, naisküsimumuse ja naiste hariduse, Inglise sufražettide, Ukraina küsimuse, Balkani üle; teaduse ja religiooni, kurjale mitte vastupanemise ja üliinimese idee üle; loeti Nietzsche.”

1940. aastal, varsti pärast Bulgakovi surma, teatas tema lähim sõber, filosoof ja kirjanduskriitik Pavel Sergejevitš Popov, esimeses kirjaniku kohta tehtud eluloolises ülevaates nähtavasti Bulgakovi sõnade põhjal: „Mihhail Afanasjevitš pühendus lugemisele ja kirjutamisele juba varasest east alates. Esimese loo, „Svetlana seiklused”, kirjutas ta siis, kui oli alles seitsmeaastane. Üheksa-aastaselt luges Bulgakov innukalt Gogolit – kirjanikku, kelle ta seadis alati endale eeskujuks ja keda ta koos Saltõkov-Štšedriniiga armastas vene kirjanduse klassikutest kõige rohkem. Poisieas armastas Mihhail Afanasjevitš eriti „Surnud hingi” ... Gümnaasiumiõpilasena luges ta erinevaid autoreid: huvi Saltõkov-Štšedrini vastu ühines kirega Cooperi vastu. Ta pidas „Surnud hingi” seiklusromaaniks. Kirjandeid kirjutas ta gümnaasiumis hästi, kuid ütles hiljem, et „üldinimlikust vaatenurgast oli see halb, võlts kirjutamine – kroonulikel teemadel” (kirjutamist selleks, et rahuldada „ühiskondlikku tellimust”, ei võinud Bulgakov, nagu näha, taluda juba lapsepõlves ja hiljem muutis see tema positsiooni nõukogude kirjanduses sageli peaaegu talumatuks. – B. S.). Kirjandusõpetaja oli üsna mittemidagiütlev inimene (pole selge, kellest üksteist järjestikku välja vahetanud õpetajatest siin juttu on. – B. S.). Kuid üldiselt jäid Mihhail Afanasjevitšile gümnaasiumist väga rikkalikud mälestused, ülikoolist – palju kesisemad.”

Tundub, et Bulgakovit köitsid juba siis rohkem humanitaarteadused, mis domineerisid klassikalises Aleksandri gümnaasiumis. Ülikooli arstiteaduskonnas õpetatavad loodusteadused huvitasid teda ainult puhtpraktilisest küljest ning ta õppis neid üksnes vajadusest, et omandada arsti elukutse.

28. mail 1962. aastal Paustovskile saadetud kirjas rääkis Nadežda Afanasjevna perekonna muusikalistest eelistustest: „Valitses ooperivaimustus. Innustusime ooperist, tõsisest muusikast ja laulmisest. Lapsepõlvest alates olime harjunud magama jääma Chopini muusika

saatel: pannud lapsed voodisse, istus ema klaveri taha ... Gümnaasiumi vanemates klassides said meist talvel ja suvel sümfooniakontsertide regulaarsed külastajad, kannatamatult ootasime suvehooaja avamist Kaupmeeste aias ... Terve pere laulis, meil kujunes oma kodukoor lähedaste sõprade osavõtul. Laulsime koorina minu armastatud laule „Õhtukellad” ja „Ma lähen üksinda teele” (eeslauljaks oli noorem vend Vanja oma maheda tenoriga) ja kõrvuti sellega laulsime „Krambambulit” (populaarne tudengilaul Nikolai Jazõkovi luuletusele: „Krambambuli on joogi nimi, / mis vahul klaasides meil keeb. / On hästi proovitud ta abi, / kui keegi meile kurja teeb ...” jne. – B. S.)*, „Antonõtši”, „Tsõplenkat”; armastasime laulda sõdurilaule, kõige sagedamini „Laulu prohvetlikust Olegist” ja „Tõuske kõrgele, kotkad!”. Mõlemad need laulud võttis Mihhail Afanasjevitš sisse „Turbinide päevadesse” ... Mihhail Afanasjevitšil oli pehme, ilus bariton.

Vend unistas ooperilauljaks saamisest. Gümnasistina oli tema laual Kiievi ooperiartisti Lev Sibirjakovi fotopostkaart – pealiskirjaga, mida vend mulle uhkusega lugeda andis: „Unistused saavad mõnikord teoks” ... Mihhail Afanasjevitš mängis klaveril avamänge ja stseene kõigist oma lemmikooperitest: „Faust”, „Carmen”, „Ruslan ja Ljudmila”, „Sevilla habemeajaja”, „La traviata”, „Tannhäuser”, „Aida”. Laulis aariaid ooperitest. Eriti sageli laulis ta kõiki meesosi „Sevilla habemeajajast” ja Valentini aariat „Faustist”, epitalaamioni „Nerost”. Kui Kiievi ooperimaja hakkas Wagneri oopereid lavastama, kuulasime neid kõiki (Mihhail muidugi mitu korda) ning majas kõlas „Valküüride lend” ja avamäng „Tannhäuserist”.

Nende ja mõnede teiste ooperite tsitaate leidub Bulgakovi teostes ohtralt. Piisab, kui meenutada „Niiluse pühadel kallastel ...” „Koera südames” – see on sümbol mitte ainult revolutsioonielse elu pöördumatult kaotatud stabiilsusest, vaid ka igavestest kultuuriväärtustest, mida mingi Šarikovi taoline *homo soveticus* ei suuda kõigutada.

* Krambambuli on Saksa tudengiviis, mille venekeelsed sõnad kirjutas Nikolai Jazõkov, eestikeelsete sõnade autor on Jüri Uluots. *Tlk*

Nadežda Afanasjevna sõnul ei mänginud Bulgakov mitte ainult klaverit (kuigi mitteprofessionaalselt), vaid tal oli ka pehme ilus bariton, kuigi mitte piisavalt tugev, et saada professionaalseks lauljaks, mistõttu unistused ooperikarjäärist ei olnud määratud täituma. Nagu selgitab T. N. Lappa, Bulgakovi bariton „kadus kiiresti. Ta suutis võtta vaid paar nooti ja rohkem ei suutnud. Kuid Mihhailil oli suurepärane muusikaline kuulmine”. Tatjana Nikolajevna meenutas ka vendade Bulgakovite ja Aleksander Gdešinski ühist musitseerimist, kes „mängis imeliselt viiulit. Kokku saades Kolka ja Vanka mängisid balalaikat, Saška viiulit, tuli veel keegi ja mängis tsellot. Ja Mihhail oli klaveri taga või dirigeeris”.

1908. aasta hiliskevadel või varasuvel tutvus gümnaasiumi seitsmenda klassi lõpetanud Mihhail viieteistaastase Tatjana Nikolajevna Lappaga (pere ja lähedased kutsusid teda Tasjaks), Saratovi kroonupalati esimehe tütre (see oli tegelikult kubermangu administratsiooni tähtsuselt teine positsioon – kroonupalati esimees juhtis kogu kubermangu rahandust). Lappade perekond oli väga jõukas ja üpris intelligentne ning kuulus põlisaadli hulka. T. N. Lappa meenutas: „Minu isa oli kõrgelt haritud inimene. Omal ajal lõpetas ta Moskva ülikooli kaks teaduskonda (füüsika-matemaatikateaduskonna loodusteaduste osakonna ja õigusteaduskonna. – B. S.). Meie kodus oli hea raamatukogu, selle jaoks valis raamatud isa ise ... Me kõik armastasime lugeda ja korraldasime sageli koduseid lugemisi.” Nikolai Nikolajevitš Lappale polnud ka kunst võõras. Tütrega mäletamist mööda oli „ema väga ilus, talle vaadati tänaval järele ja öeldi, et milline ilus naine läheb. Ja isa armastas väga teatrit, koguni mängis linnateatris, Ostrovski näidendeis – armastajaid ... Talle isegi pakuti seal ... ta tahtis näitlejaks saada, aga ema ütles: „Kui sa teatrisse lähed, siis ma jätan su maha.””

Tasja sõitis koolivaheajaks Kiievisse tädile külla. Tema tädi Sofia Nikolajevna Lappa töötas Fröbeli hariduse edendamise seltsis. Pärast abikaasa surma astus sinna ka Bulgakovi ema ja nad said sõpradeks. Ühel visiidil Lappa juurde kohtus Mihhail oma tulevase naisega. Tatjana Nikolajevna meenutas asjaolusid, mis viisid saatusliku

kohtumiseni: „1908. aastal tuli tädi Sonjalt kiri, et sel suvel ei saa ta külla tulla. Tal ei olnud endal lapsi, kuid ta armastas mind väga. Ta palus: „Las Tasja tuleb minu juurde.” Noh, isa küsis: „Kas sa tahad sõita?” – „Ma lähen.” Ja ta saatis mind ... Me jõudsime pärale Bolšaja Žitomirskajale ja seal tutvustas tädi Sonja mulle Bulgakovit.”

Sofia Nikolajevna palus noormehel oma vennatütrele Kiievit näidata. Mitu aastakümnet hiljem meenutas Tatjana Nikolajevna seda ja mitmeid järgnenud jalutuskäike Bulgakoviga: „See oli kuldne aeg. Päevade kaupa hulkusime väsimust tundmata mööda Kiievi tänavaid ja parke, käisime Petšerskaja Lavras, külastasime muuseumi. Kuhu iganes ta mind viis. Käisime sageli Vladimirskaja Gorkal, Mihhaili lemmikkohas. Sealt avanes hingemattev vaade üle Dnepri kaugusse ja järskudelt nõlvadelt oli kõhedavõitu alla vaadata ... Ja õhtuti käisime ooperiteatris „Sevilla habemeajajat”, „Carmenit”, „Aidat” või „Fausti” vaatamas või Kaupmeeste aias.”

Bulgakovi õe Nadja sõnul kuulas ta Gounod' ooperit „Faust” 41 korda. Kahtlemata mängis just see ooper „Meistri ja Margarita” faustlikes motiivides sama suurt rolli kui Goethe originaal ja Woland meenutab ka väliselt väga nende aastate ooperi Mefistofelest.

Mihhaili ja Tasja vahel puhkes armastus. Pärast suvevaheaja lõppu sõitis tütarlaps tagasi Saratovisse, lubades jõuludeks uuesti tulla. Kuid tema isa, kahtlustades, et tütrele on Kiievis romaan, ja kartes südameasjade halba mõju õpingutele, ei lasknud Tasjat jõulupühadeks Kiievisse. Vanemad arvasid ilmselt, et Tasja on abiellumiseks liiga noor, ja kahtlustasid Mihhaili omakasupüüdlikes motiivides. Tasja asemel sõitis tema vend Jevgeni.

Tatjana Nikolajevna meenutas: „Ei möödunud kahte päevagi talvevaheaja algusest, kui Kiievist tuli telegramm Saša Gdešinskilt (Aleksander Petrovitš Gdešinski oli üks Bulgakovi lähedasematest Kiievi sõpradest, hiljem sai temast viiuldaja – B. S.) umbes järgmise sisuga: „Saatke telegramm valega Tasja saabumise kohta. Miša laseb end maha.”

Minu isa sattus sellele telegrammile peale ja saatis selle Kiievisse tädi Sonjale palvega Varvara Mihhailovnaga tema poja käitumisest

tõsiselt rääkida. Tädi, saanud vennalt teate, läks Mihhaili ema juurde.” Vahejuhtum lahendati ja vajadus Tasja Kiievi sõidu järele tundus olevat kadunud.

T. N. Lappa meenutas muuhulgas, kuidas Bulgakov tülitseis tema pärast oma parima sõbra A. P. Gdešinskiga: „Kord läksid Mihhail ja Saša tülli. Mihhail kinkis Gdešinskile noa ja keegi ütles: „Arvatavasti lähete tülli. Ja nii me jalutasime kord – mina, Mihhail ja Saška – ja astusime sisse mingisse poodi. Seal olid väga ilusad gravüürid. Mulle meeldis üks. Sellel oli kujutatud alasti naist, kuid väga ilusat, väga hea kehaehitusega. Ja ma muudkui imetlesin, kui ilus pilt. Saška Gdešinski ostis selle ja kinkis mulle. Mihhail oli nii solvunud! „Viska see pilt minema! Sõber kingib minu naisele alasti naise!”... Ma keerasin selle kokku ja panin kapi taha. Noh, pärast nad leppisid ära.”

Järgmine kord sõitis Tatjana Kiievisse alles 1911. aasta suvel. Bulgakovist oli selleks ajaks juba üliõpilane saanud: 21. augustil 1909. aastal immatrikuleeriti ta Kiievi Keiserliku Püha Vladimiri ülikooli arstiteaduskonda. Mihhaili tunded seoses selle sündmusega on hästi edasi antud „Valges kaardiväes”: ... Ees on igavene majakas – ülikool, mis tähendab vabadust; kas saate aru, mida ülikool tähendab? Päikeseloojangud Dnepril, vabadus, raha, võim, au ... Pärast kaheksat aastat gümnaasiumi ... anatoomikumi laibad, valged palatid, operatsioonisaalide klaasvaikus ...”

Bulgakovi vanemad, mõistes, et noortel on tõsi taga, ei takistanud enam nende ühendust. Butšas viibiv N. A. Bulgakova kirjutas 27. juulil 1911. aastal oma päevikusse: „Miša on rahul: Tasja on saabunud ... ja ema, et vältida Miša ülepäevaseid sõite Kiievisse, tahab kutsuda Tasja külla ...” Ja siis ilmus päevikusse järgmine idülliline kirje: „Butša. 31. juuli 1911. Tasja Lappa sõitis meie juurde nendeks viimasteks suvepäevadeks, ta elab meil alates 29. kuupäevast. Mul on hea meel teda näha. Ta on kena ... Miša õpib eksamiteks ja püüab liblikaid, korjab mardikaid, nastikuid.”

Tasja, kes sai 23. novembril 1911. aastal 19-aastaseks, saatis sisseastumisavalduse Kiievi naiste kõrgemate kursuste ajaloo- ja

filoloogiaosakonda ning võeti vastu. 1911. aasta jõuludeks sõitis Bulgakov Saratovi. Nagu Tatjana Nikolajevna meenutas, oli tema külaskäik tore: „Oli jõulupuu, tantsisime, kuid rohkem istusime, lobisesime ...”

1912. aasta augustis tõi Mihhail Tasja Kiievisse. Nadežda Afanasjevna kirjutas 20. augustil päevikusse: „Miša on tagasi – *en deux* (kahekesi) Tasjaga; ta läheb Kiievis kursustele. Kuidas nad küll oma loomuse korratuse tõttu kokku sobivad! (1940. aastal lisatud „stiili ja maitse poolest”. – B. S.) Nad armastavad teineteist väga, õigemini ma ei tea Tasja kohta, kuid Miša armastab teda väga ... (16. oktoobril 1916. aastal lisatud: „Nüüd oleksin ma vastupidi kirjutanud.” Ja 1940. aastal selgitatud: „Miša lahkumine arstina Nikolskojesse – Tasja läheb temaga.” – B. S.) ... 16ndal, kui ma korraldasin poiste asju Kiievis, läksin meie korterisse raamatute järele ja leidsin sealt eest sellise pildi: Miša kabinetis on segadus, ta ise istub raamatute taga, Tasja suure kübaraga. Platon ja Saša (Gdešinskiid – B. S.) ... Mišal on eksamid – viimane tähtaeg, või ta lendab ülikoolist. Kas temast saab midagi, kas saab? ... Miša rääkis sel päeval minuga palju (1940. aastal lisatud: „Tal on rahutu loomus ja rahutu on tema elu, mille ta ise vastavalt oma loomusele endale korraldab.” – B. S.). Elu on teda murdnud, kuid kui ta pole ärritunud, jäävad headus ja lahkus ning särav vaimukus tema külgetõmbavateks joonteks. Nüüd saab ta oma olukorrast aru, kuid varjab oma ärevust, ei taha sellest rääkida, ehkki on ahistuses, laulab, saates ennast bravuurselt klaveril, lõbusaid kupleesid operettidest ... Ehkki ta valmistub, valmistub ... Ühesõnaga, kurb on. (1940. aasta lisa: „Eksamid sooritas ta tol sügisel edukalt.” – B. S.)”

Veidi enne pulmi viidi Bulgakov üle kolmandale kursusele ja Varvara Mihhailovna avaldas 30. märtsil 1913. aastal oma tütrele Nadjale saadetud kirjas soovi, et poeg nimetataks abielu sissekandes kolmanda kursuse üliõpilaseks. Kuid usinus õppimisel kandis ka täiendavaid vilju. Kahel viimasel aastal vabastati Bulgakov saavutuste eest teaduses õppemaksust. 1916. aasta veebruaris-märtsis sooritas ta eksami ülikooli meditsiinikomisjoni ees ja 6. aprillil,